

Милош ЂОРЂЕВИЋ*

РЕТОРИКА И СИСТЕМ НАРАЦИЈЕ (МОЈКОВАЧКА БИТКА ЂАМИЛА СИЈАРИЋА)

По бесједи се човек познаје
Вук Ст. Караџић

Свијет лежи на њричи
Ђамил Сијарић

Присјуй. Мото као шифра одређује *смер* анализе Сијарићевог романа и доказ је да су тема и приступ суштински значајни. На исти закључак, међу бројнима значењски сродним кључевима тумачења, упућују још три става наратора и јунака у роману:

1) „Српски и црногорски војници су били два различита свијета, одјевена друкчије и *друкчије бесједе (...)* и из своје *мудросџи* извлаче *ријечи*”.

2) „Сједио уз жижак и писао извештај Команди у којем ни ријечи не рече о побједи, а ни о борби свог батаљона и заробљавању Аустријанаца, *сем џолико да је џо била једна џрава људска бесједа*”.

3) „Учинио или није, ко то зна, *џек остјало је да се џрича*”.

*Мојковачка биџка*¹ је, дакле, у нашем приступу онолико роман о ратној епопеји колико и роман о беседи и моћи речи којом се та епопеја изнова ствара. Приповедање је у њему, извесно је, израз удружене *уметњосџи, вешџине и науке*. Као историјски роман, она егзистира у спрези више романсијерових духовних делатности. Истражујемо посебно: *коетџисџиенцију реџорике и џоеџике* као услов осветљавања пишчевих наративних поступака и реторичко-поетичких ефеката којима ствара свет и мења свест читалаца (1) и акценџујемо поступке Сијарићевог нараџије функци-

* Проф. др Милош Ђорђевић, професор Универзитета, Београд

¹ Ćamil Sijarić, *Mojkovačka bitka*, Svjetlost, Sarajevo 1968 (II izdanje). Сви наводи су по овом издању, а страница је означена у загради.

оналне у роману као: а) средство убеђивања (Аристотел), б) вештина уверавања (Платон) и в) умешност мишљења (Цицерон), којима истовремено при/казује епопеју *Мојковачке бијке* као велике романескне теме и велике реторичке теме (2).

Под системом нарације подразумевамо систем језика и говора који у поступку и монтажи романсијера, као редитеља акције, чине књижевни уметнички језик романа, а под реториком подразумевамо све оне целине говора јунака или наратора који, по себи, упућују на вештину говора и остваривање поетичких или реторичких естетичких ефеката карактеристичних за еседнички наступ.

1) *Реторика јунака и њерцейција односа* свој: туђ

Мајстор приповедања Ђ. Сијарић роман² отвара класичним реалистичким поступком, који показује нужну дистанцу од теме романа и примарну усмереност ка поетолошкој интерпретацији теме и идеја: „Са грана су падале јабуке на јесењу жуту земљу – кроз ноћ и тишину, невиђене ни од ког: тук...” (5). Приступ, дакле, не наговештава чињеницу како ће у најдубљим структурама романа о рату и одсудној бици реторичка вештина постати примарна, а жива реч главних и споредних јунака – као плод мисаоног напора и духовне концентрације, како доказује мото – носећа вредност. Узначивши време радње и њену прву тачку („падале јабуке на жуту јесењу земљу”) и њену психолошку основу („кроз ноћ и тишину”) у сагу о историјској теми, каква је Мојковачка битка, великој и значајној бици Црногораца за спас браће Срба, уметник ће увезати трагичну љубав Радича и Умке, која „пута и правца (...) не зна. Ни обалу од које је пошла. Ни обалу ка којој иде” (6). Прича је трагична, јер настаје из љубави, у судару вера, историје, цивилизација, културе *своја и њујеи*, а не само из рата као повода и узрока.

Друга историјска *џачка ослонца* приче јесте зима у којој се води војна, и њоме је омеђено време Сијарићеве нарације у којој драму жртава и крви појачава драма студи и ужаса. Драму је означио песничким и реторичким средствима, па је доминација хиперболе у стилу природна. Илустративан је нараторов више пута поновљен модел говора да су војници

² За Предрага Палавестру, који се не бави реториком, *Мојковачка бијка* је романсирана хроника и горња граница „стандардне књижевне продукције” (234), док за Радослава Ротковића роман припада „најљепшим традицијама црногорске етике” (238), какву налазимо у делима Његоша, Љубише, Марка Миљанова и Лалића. Видети: Предраг Палавестра, *Романсирана хроника* и Радослав Ротковић, *Мојковачка бијка Ђамила Сијарића* у зборнику: *Критичари о дјелу Ђамила Сијарића* (избор и редакција Дејан Ђуричковић), АНУБиХ, посебна издања, књ. LXVIII, Одјељење за књижевност и умјетност, књига 8.

„ишли да скоче у ужас” (351), као метонимија за бој, патњу и драму страдања или славу о којој ће се беседити.

Историјско време власти („није више турско, него црногорско”, 17), на знаке великих психолошких тема („гнев према гријеху женском и девојачком”, 16), сукоби вера („да је крсте”, 16) – све теме пресеца реторика јунака у коју се сабирају сва историјска и психолошко-индивидуална времена. У условима ужаса, „као да је го нож исукао, а не ријеч изговорио, Шућро, Умкин брат, беседи Рабрену: „Рђо рајска! Карадашићку чељад крадеш! Да ти краљ Никола главом небо дотиче, ти више по земљи ходити нећеш!” (16).

Однос према речи и смислу које носе у датој ситуацији исказује најпре наратор у функцији тумача, постављајући у метонимијски и симболички однос реч и нож, да би јунак речима казао етички став, гнев повређеног, однос према новој власти, појединцу и другој вери као туђој. Умка је, коју и ближњи осећају као *иућу* и изгубљену за своју веру, „на туђу веру” (19) заведена. Отац јој је видео „на челу крст” (33), а тетке говориле: „Да онај твој није *грује вере* (М. Ђ.), па да кажеш ко као он!” (22). У жижу су сабрали, у реторици јунака интензивнији а у стилистици наратора мудроноснији, колективна свест и однос према другом као туђем.

Наспрам реторике Умкиних тетака, стоји реторика Црногорки из Радичеве родбине. Оне Умку доживљавају као туђу и „булу” (25) или као доказ да „та птица није из тог јата” (39). Реторика им је примерена чину радости и похвале: „Пусти вилу нек дахом дахне, престашила се од нас овакија, а богме јесмо за страшила – да нас човјек по њивама растури да му птице плашимо” (20). Умка је лепота, „царица, краљица”, „и све јој је бисер око грла, а под грлом шта је... то се *исјричајџи* (М. Ђ.) не умије” (355) – беседи похвалу Деспина, она чији језик сече и има моћ мудраца истовремено, Сијарићева најбоља реторичарка међу женама.

У очевој реторици, који јој на челу *види* крст, Умка је, као и сам свет, велика тајна: „И дужину и ширину можеш му прећи, и крај му сваки сфатити – али ја краја својој ћерки не могах ни уфатити, ни разабрати. Нити знати шта је то. Хљоб ти једе, обућу ти цијепа, а не знаш ко је то. Душек јој стереш, јастук јој мећеш, а не знаш ко је то. Ко би ти то, о кћери моја, те ја не знадох – но сад идем да питам попа: шта би и како би моја кћер, о попе!” (35). Беседи Реџеп на смрт погођен, несрећан и сам: „Била моје, па више није” (38). У поповој перспективи и метафоричној слици („Дотерала орла зла година,„), он је, међутим, овенчан сазнањем: „Хоћу да му помогнем. Јер, данас је настала моја власт; а јуче је била његова власт, па сам ја јуче ишао код њега – јуче ја код њега, данас он код мене” (38).

Реторика попа Дикосава афирмише етику која управља односима међу људима различитих вера и историјско искуство као *услов* опстанка и

ко/егзистенције или су/живота у балканском караказану, чијем ужасу вековима доприносе европске и азијске војске и интереси. Мојковачка битка је само једна у низу доказа – и то је нови смисао ситема нарације и беседе у Сијарићевом роману који потврђује историја и после Првог светског рата. Роман *Рашка земља Расција* исти проблем, у сродном ситему нарације и реторике, осветљава-захватајућу дубљу прошлост – време турске опсаде Беча.

Колективну свест у жижу сабира и Умка распета у рату између љубави и светова две вере које се промишљају као туђе. Реторика која осветљава то поље суштином прераста у клетву: „Нека ти на гробу трава не проникне, него ватра паклена прокуља; да ти се очи на врх главе обрету, па да тако – за примјер свијету, са очима на врх главе, ходиш од камена до камена и просиш, и никад торбу своју да не напуниш, кћери Реџепова!” (41). Клетва је тешка, јер сви осећају да „Умка није у вјери ни у једној, него стоји између обадвије” (284).

Максим Туцања уређује правду у црногорској власти и, такође, склон је беседи: „Почео је бесједом како је и сам некад био млад” (45). Романсијер, дакле, врши извесну типологију у систему нарација и стилски пример илуструје *зашто* је осветљавање реторике у роману основано. Туцања реторику убеђивања да је лудо време за свадбу своди на мисао: „Аустрија мисли да нас уништи, нас Аустрија а Њемачка Србију. Па да нас нема” (46). У таквим околностима, у његовој свести нема места за љубав и свадбу – и смисао беседе и евокације света младости се у томе исцрпљује.

И старина Видак Куч, чија је беседа симбол мудрости на почетку и на крају романа, суочавајући се са Радичем и раном што је носи „на срцу због те дјевојке”, беседу почиње од Косова, по којем Срби мере време, и као да је „пред Милошем и пред Лазаром”, ослања се на Максимову мотивацију и беседу. Сагледавајући историјски и национални контекст драме учитеља и Умке, он усваја као своју перспективу једног Грка и беседи: „Ви сте народ бистар за учење. Само вам не дају ратови да учите; не стижете, вели, од ратова да учите. (...) Не дају нам ратови да учимо, не дају нам ратови да се женимо. Ми смо народ готово на весеље, само не стижемо да се веселимо – не дају нам ратови. Ми смо народ готов на плакање, само не стижемо да се исплачемо – не дају нам ратови. Ми смо народ готов на пјевање, само не стижемо да се испјевамо – не дају нам ратови” (53-4).

У реторичком обрасцу препознају се искуства и мудрост („Био је паметан онај Грк. Нико нас од Грка боље не познаје”, 54), користи се реторички-стилски обрт понављања и он се своди на стиховно – пословички израз карактеристичан за вештог говорника. Асоцира на мисао да смо најзад можда све ратове окончали.

И Косово³ као велика митско-епска и историјска тема предмет је Видакове реторике као поруке Радичу. Беседа има етичке и патриотске висинске захтеве, нужан емоционални став и патос: „Ова је црнина на овој капи за Косовом, од Косова овамо све је црно, а није црно само ово поље које представља Црну Гору – зато што је, дјетићу, Црна Гора слободна. И то ти је једина учевина⁴, коју ја знам, и теби је причам – а ти причај ђацима” (56). Он потврђује функцију и смисао беседе – да придобије аудиторјум за идеју: Али, више од тога, Видакова реч открива *основе и услове* Мојковачке битке и победе. Беседа о капи и Косову („Носим ову моју капу жалосницу за Косовом”, 57), има унутрашњу идеју и у функцији је мотивације подвижника чојства и јунаштва. Нараторова беседа показује како је косовски мит сложен и да га зло/употребљавају они који га суштински не разумеју.

Као Домановић у својој реторици, и Грк у Видаковој беседи и потреби да прича („Дјетићу, чуј ме”, 57), даје карактерологију Срба, њихове мане и врлине, на шта упућује мото студије. Они су „силни у првом нападу, а ако им први не успије, на други се једва одлучују, а на трећи и не помишљају” (56).

Потреба да се прича, потреба да се у реч унесе и њоме пренесе истина, што је суштина реторике као вештине убеђивања, јер се речју и сећањем човек потврђује, продужава и мења себе и другога – живи у Сијарићевим јунацима и условљава стилистику писца. За реторику и стилистику, и свет романа, и свет јунака, и њихову слику у вихору славне битке, једне у низу у ратничком животу, индикативна је ситуација: „Хтјели су да им Радич напише писмо сину на војни. *Сџарац је ѿражио ѿраву ријеч* (М. Ђ.), коју ће сину да упути, па не нашавши оно што је тражио, узвикну готово љутито:

– ‘Потури му што гој хоћеш; што ћу ја тебе учити како се писмо пише, кад ти то знаш боље од мене; потури му да смо здраво, а остало напиши што сам хоћеш’ – вели кроз дим, кроз кашаљ” (60).

„Напиши му једно добро писмо” и „кратко му напиши, али добро” – реторички и стилистички су захтеви старине и они се кристалишу као узор стилистичке и реторичке идеје наратора. Кад сазна да је син Драгутин погинуо, пред захтевом „нек не троши мастило”, „с висине свог бола”,

³ Косово је романсијерска и реторичка тема и романа *Рашка земља Расција* и остварена је истим ситемом наратије као у *Мојковачкој бици*.

⁴ Сагледавајућу уметност Петра Кочића, критика њен реторички слој означава као учевину и причавину. Види Никола Страјнић, *О ѿричавини и учевини Петра Кочића*, СД I, Бесједа, Ars Libri, Бања Лука, Београд 2002.

старац, кад се чинило да ће остати „без речи” – збори: „Па отишао је да погине!” (60) и тако се уздиже до вредности јунака античких трагедија.

Увезана у чворове, драмско-историјска ситуација открива *зашићо и како* функционише реторика у Сијарићевом роману као услов по/етике. Потрага родитеља за мртвим неукопаним Драгутином и његовим ногама што „штрче из земље као двије рогље” (61) постаће једно језгро драме војне на Мојковцу око којег наратор сабира реторичке и поетичке идеје и слике. Родитеље покреће налог вере да се покојник покопа и од тог тренутка неће видети „на овом свијету ништа друго, до оне двије ноге из земље” (66) – поетски сликовито и психолошки поентира и мотивише наратију романсијер.

Војника Никодина на војну покреће осећање борбе за слободу. На вест ближњих да су неки „мало се *засрамили* (М. Ђ.) што су они код куће, а ти на војни”, он примећује: „Нек су се због тога много *засрамили*” (64). Етичко у реторичком ставу узначено је у експресивном реторичком изразу *засрамили*, какав ће Сијарић поновити и у романима *Конак и Рашка земља Расција*. У појму *засрамили* и његовој етичкој и поетичкој експресији садржан је смисао романсијерове наратије. Израз је, и кад је одређен мером (мало и много), доказ како је смисао света и живота јунака велике војне садржан у речи. Њихова реч открива целину бића, *услове* како постоје и *разлоје* зашто живе.

Индикативна је као једна у низу доказа беседа Радојичине жене и писмо које чита Радич као неко ко живи у свету неписмених и коме реторика пристаје као учењаку:

„Сишла сам у Аково,⁵ те ти написала ово писмо, нећу да ми га пише онај погани Вулета па послије да *йрича* по селу шта сам ти у писму потурила, и да надодаје како сам ти потурила да ми је ноћу тешко без тебе. А ја му нијесам рекла да ти тако напише, Радојице, да га о томе мало упиташ и приупиташ, а и о неким другим *зборовима* што су их *зборила* овуда по селу она његова *йојана* уста, а да није *йојан*, био би тамо код вас где су *сви људи и јунаци*, а не овде у селу *код љашчади и кокошака* – а за *друјо* и *није* (М. Ђ.) до да пашчад на воду води и поји” (65).

⁵ Топоним Аково помиње се и у романима *Конак и Рашка земља Расција* и упућује не само на географски простор већ и на психологију јунака и животну филозофију и реторику.

Стилистика и функција писма у роману доприноси карактеризацији јунака и атмосфери у позадини војне, посебно апострофира морал жене и њену оданост верне љубе и страхове у жртви и чекању. Суштина се огледа у стрепњи: „Питам кад ћеш ти бити а не вјетар да не варам ни дјецу ни себе” (65). Изговорене („о неким другим зборовима”) и неизговорене речи („у писму потурила”) мера су света и живота верне жене – незнана јунакиње и оних који се у позадини фронта суочавају са смрћу јер су се нека „врата затворила за навијек” (68). Она, као и други јунаци, живи за речи и живи у речи као језику и услову памћења – и то је суштинска функција реторике у Сијарићевом систему нарације у роману.

Експресивна, вишеслојна и вишезначна снага језика у слици открива реторичку основу Сијарићеве нарације преузету из народног говора као матрице. И очекивања ратника, сељака из села око Таре и Лима „који ратују с Ћесаревином” (89), да ће им бригадир Мирушић, „о којем су били чули да се само такав јунак може родити а бољи не може (...) одржати један јуначки јовор” (М. Ђ., 87), открива понашање људи који знају да је све што имају оно што може да стане у реч и језик и из те перспективе прочитана *Мојковачка бијика* добија нова значења на која анализа указује. Јунаци живе за чин подвига који ће стати у реч, бити упамћен и препричаван, као у изреци: „Мач посече једном а реч стотину пута”.

Нагласивши пример чојства и јунаштва Радичева, Мирушић беседи: „Јунаци од јунака и соколови од соколова, да вам кажем шта је војничка свијест и војничка врлина. То је оно што је учинио Радич Мемидић. То је оно што те учи да знаш ко си. Да знаш с ким си, и с ким војујеш. И кад треба да војујеш. Да ову своју једину слободну земљу на Балкану не испустиш из руку. Тако вам је то, браћо моја!” (91).

Војничка беседа тачно потенцира само нужно: храброст, свест, оданост, етику – као велике реторичке теме потврђене чином хероја. Она је у знаку експираторних, кратких, готово енклитичких реченица. Пример је војничке беседе која афирмише храброст и морал и идентификује надређене и подређене и једно опште место у животу Црногораца.⁶ На њу се надовезује пишчева реторика, окренута поетизацији слике и осећања: „Настала је тишина, кроз коју се, негдје далеко, чула ратна грмљавина. Чекали су да никне глас” (92). У поетизације се издваја одликовани Радич – човек рођен „за обичне ствари”, несвестан да је доживео нешто „велико и славно” (92) и да ће одболовати славу. Систем нарације, дакле, потенцира нужно скромност по хришћанском начелу: у слави се не узнеси, у болу се не

⁶ Исти мотив налази се у причи Сима Матавуља *Ко је бољи*. Видети: Simo Matavulj, SD, 3, Prosveta, Beograd 1953.

занеси, чиме се заокружује процес смењивања реторичког и поетичког модела приповедања система нарације у роману.

2. РАЗЛИКА И СПРЕГА РЕТОРИКЕ И ПОЕТИКЕ

Разлика између реторике и поетике *Мојковачке биџке* и спрега та два квалитета пишчеве продуктивне (стваралачке) и репродуктивне (занатске) снаге израза највидљивија је на овом примеру. Реториком и поетиком роман слика људе „који су за борбу имали само много срца, али не и снаге” (92). Ношени идеалом слободе као суштином свога бића и наслеђа, ратници уживају и надахњују се онима који пред иконама *држе ѿвор*: „Да се пред њима помолите богу и сјетите својих дугова према краљу и овом крвавом црногорском камену на који никад није пала суза робова, на поклич витезова – ‘ха на бријег јунак ко је!’ – и сви сте ви полетјели пред моћну и премоћну, пред силну и пресилну Аустрију и рекли јој: ‘Стој царевино!’” (95). Реторику и етику беседе ствара патриотски и слободарски дух као вредност наслеђа у којем се огледа снага усмерене идеје и мисли о циљу борбе и жртве.

У наслеђу Сијарићеви знани и незнани јунаци, и народ који има све културне и цивилизацијске вредности које га чине народом, живе од речи и за реч: „Ријечи су им биле као извађене из гусала, и опет се гуслама враћале као своје другу у невољи ... Свој образ, о којем су пјевали уз гусле, прислањали су уз струну као уз грло своје једине љубавнице – да јој чују појање... Трава тада као да је брже расла, а воде брже отицале...” (98).

У сложеној вези и односу речи и гусала као ознаке реторике и поетике, знани и незнани желе да остану у песми упамћени – и та их мисао носи ка Косову и Србијанцима. Њихов пут је, реторички уоквирује слику и идеју наратор, био „нешто што је изнад фронта и војни, и изнад држава које се бију – што је као време које се не прекида у свом току” (102). Мотивација је у одбрани од аустријског царства и цара који би да „пришије и ово мало земље што се црногорском зове – остала му пушта и она што је његова” (109). Сликано (пришивати земљу) укршта се реторички казаном клетвом (остала му пушта).

Наспрам црногорског духа отпора, опточеног срцем и речима, постоји и словенски дух, именован у Босанцу, који живи с девизом: „Мени је цар ко год је од мене јачи. А Аустрија је јача од свих држава што су под сунцем” (110). У укрштању свести именованих реторичком и практичном идејом – нарацијом у роману Сијарић доводи до пре/испитивања два становишта и два односа према животу. Означена идеја чини да је роман *оѿворено дело* и актуелан. Говор јунака као систем беседа и нарација пи-

сца отвара питање односа Срба, Црногораца и Словена према спремности на саможртвовање до прихватања паролe: *Боље њроб него роб*.

Имајући у стваралачкој свести представу о значају Мојковачке битке као теме, која је, по мишљењу историчара, значила одужити се Српству (а) и у одбрани учествовати до последњег човека (б)⁷, наратор користи реторички модел приповедања, као у примерима:

„Препјевали су цело вече уз гусле, узимајући их редом – јер свакоме је ка гуслама ишла и рука и душа, и грло чекало да се уз њих прислони. Помињали су српске деспоте и латинске ба нове, турске диздаре и капетане, хајдуке, ханове и крчмарице, тонући уз пјесму и некаква давна и тавна времена” (99-100) и:

„Преко залогаја у устима пјевали, викали и клицали што ће видјети Косово. Помињали су то поље славно, и били срећни што ће се састати са Србијанцима, што ће видети Грачаницу, Сипницу и Лаб и стати ногом на оно исто мјесто где је некад пред Мурата стао Милош” (100).⁸

У оба примјера апострофирана су значења која почивају на реторичком патосу, подигнутом тону и великим славним темама из прошлости. Сродан приступ теми и истоветну стилистику и реторику наратора/писца налазимо и у *Рашки земљи Расцији*. Као да преписује дух епске песме, позивајући на буну, уплашеном и збуњеном народу беседник говори:

„Јесмо ли се нагледали својих жена и дању и ноћу? Браћо, јесмо. Јесмо ли се наљубили наше дјеце и дању и ноћу? Браћо, јесмо. Можемо ли оставити часком жене и дјецу и отићи да се побијемо са Турцима? Браћо, можемо. (...) Извадимо ноге из пепела и хајдемо на Турке; ко не хтио раскопајте му огњиште. Ко не хтио из куће, откријте му кућу. Убијте му пашче, нек му је кућа мртва без пашчета. Нек му коњ не рже, нек му пијетао не пјева, нек нема сунца ни мјесеца над његовом кућом. Браћо, ја нијесам дошао из наше српске чете да вам овдје у Бачевинама ријечима натруним очи, но да вам их отворим да прогледате; браћо, одавно смо слијепи. Овај

⁷ Mitar Đurišić, *Mojkovačka operacije 1915-1916 godine*, у: *Mojkovačka operacija 1915-1916* (Zbornik radova sa naučnog skupa), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1997, 85. Црногорска војска је имала 44.865 бораца и 3.379 небораца, 134 топа и 73 митраљеза. Аустријанци, технички и материјално боље опремљени, имали су 51.000 пешака.

⁸ Кроз борбу је у Црногорцима светлио косовски мит и он је темељ реторике у Сијарићевом систему нарације. Видети: Томислав Томић, *Мојковачка биџика 1916 њси-холошки аспекти*. Истио, 303.

свијет за нас Турчин гледа! А ми себи у појас. Од Косова је, браћо, тако; од Косова на које су наши стари од једног Турчина градили двојицу и комаде им у Ситницу бацали. Браћо...” (90).

Суштински истоветна са беседама из *Мојковачке биџике*, као модел реторичког говора беседа се преображава у клетву. Њен тежишни смисао налазимо у *Кнежевој вечери*, а филозофско исходиште у ставу: *Биџи или не биџи*. За анализу битна је свест говорника о значају беседе. Он не говори с циљем да народу „ријечима натруни очи”, већ да их отвори како би дошао до свести о слободи као себи и зато их вози по „бојним пољима да их напоји славом старих српских јунака” (91). Све чини у сагласношћу с мудрошћу: „Добро је од мртвих што своја имена оставише живима,,. Смисао беседе је на трагу смисла Змајевих *Светлих њробова* као беседе о континуитету *идеје идеала* који повезују живе и мртве.⁹

Сијарићева реторика у роману као наративном жанру, очигледно, зајима се у простору између митоса и логоса као авантура приповедача и обухвата дух времена и стање душе¹⁰ које драматизује. Она га обликује управо у простору између реалности и света који стварају уметнички језик или реч. Реториком, јунаци се питају о вредности сваког свог чина и постојања. Али реторика је и израз епског концепта, „историје као масовног заноса у коме се појединац жртвује за славу неког колективног и апстрактног идеала (суверена, вјеру, нацију)”,¹¹. Жртва се само-показује као суштински отпор злу и неслободи и у тим идејама настаје њена реторика.

Управо у аури реторичког модела говора и стилистике „намештања” стварности светли лик Радича Мемича, који на подлози збиље¹² рефлексивно сагледава човекову егзистенцију. Кад подигне неисплетене чарапе

⁹ Слично беседи, и Аврам, главни јунак *Рашке земље Расције*: „Не можеш, вели у себи, никад знати шта Турчин мисли. Ни шта хоће. Ни шта може; све Турци могу – у стању су да рукама вјетар ухвате и окрену у своја једра; пола свијета њихово је море... За њих је корисно оно што је штетно другима, они стичу и онда кад дангубе. Највише говоре кад ћуте, и зато су њихове ријечи неухватљиве” (17). У *Конаку* налазимо филозофско-реторичку максиму: „Највише права има онај који ћути”, карактеристичну за источњачку мудрост, сродну девизи Андрићевог јунака „У ћутању је сигурност” или народној пословици „Ћутање је злато,,.

¹⁰ Никола Ковач, *Историјски роман Ђамила Сијарића*, у Зборнику: *Књижевно дијело Ђамила Сијарића*, АНУБиХ, посебна издања, књига СХХI, Одјељење за књижевност и лингвистику АНУБиХ, књига 10, 37-8.

¹¹ *Истио*, 45.

¹² Збиљу илуструје лик домаћице која брани образ: „Ne dam ја ово... ја јесам једна сирота, али ја ово не дам ником” (111). Реторика открива карактер и морал, колико и мајчина смрт смисао љубави и вере на којој љубав почива.

убијене мајке, која је покушала да нађе сина коме ноге вире из земље, закључује „да на овом свијету ништа није довршено и да се у свему остало код почетка” (105). Рефлексија је карактеристична за Сијарићеву нарацију у роману *Конак*¹³, у којем нема акције, и важна је за разумевање реторике и система нарације, јер обухвата свет јунака других вера и култура. Проблем идентитета и другости неистражено је поље у Сијарићевом систему нарације и реторике.

Мојковачку битку и војну као историјску жртву за Српство, у оптици писца/наратора, пред отвореном раком и војницима, Радич види „као бразду у којој се сије оно сјеме које се зове човјек” (118). У семантичком смислу, у стилу као метафора доминира фигура *сјеме* и фигура *човјек*, иако се у Сијарићеву нарацији јунак клони реторичких средстава: „Почињао је да говори тихо, као да то и није *йосмрѝни йовор* (М. Ђ.), него нешто о чему се говори повјерљиво, и о чему ће се још говорити” (118). Наратор, дакле, поседује свест о томе да се јунак казује у реторици, има на уму посмртни говор као врсту беседе, и у драматској ситуацији прецизно приповеда како командир „није знао шта ће овај пут да говори. Како да почне. Шта да исприча. Ка чему да води своју мисао” (118). Самоубиство војника отвара питања: „Шта је тај човек својим самоубиством хтео да на овом свијету избрише а шта да допише!” (119).

Опет смо, дакле, у систему Сијарићеве нарације пред рефлексијом као битним одређењем прозе унутар које функционише беседа. „Видјели су (војници, М. Ђ.) да ова *бесјегда* (М. Ђ.) неће бити из оне књиге из које им је досад говорио” (120). Пред чином самоубиства, а оно је велика психолошка и религиозна тема, Сијарићев јунак држи говор који трага за тајнама и истином и не тежи реторичким ефектима: „Бреме које је носио покојник било је тешко, јер то бреме није падало на његова рамена, оно је падало на душу. А што пада на душу, тешко пада. А људи су највише људи онда кад оно што носе понесу цијелом својом душом” (121). Беседа је перспектива из које војници као аудиторијум доживљавају Радича.

Наспрам Радичевог ангажованог говора, у реторичком патосу Сијарићевих система нарација, стоји говор попа Дикосава. Тежећи ефекту и тражећи пажњу, говорник почиње „са Карађорђем и његовом војском, која је уз устанке у Србији полазила да се састане са Црногорцима и стигла управо до овог села” (125). Епски, романтично и патриотски интониран, топографишући место „до овог села” и тренутак, имајући на уму поистовећивање са Србима и индентификацију са циљем борбе, он беседи:

¹³ Ćamil Sijarić, *Konak*, IRO „Veselin Masleša”, Sarajevo 1971. Сви наводи су по овом издању.

„Поздрављају вас ријеке и брегови из Србије”, *браћо!* Гробови и гувна, *браћо*, из Србије! Колијевке и огњишта, браћо, и Жича, браћо, и Студеница, и Љубостиња – и све што је живо и мртво, и Морава, *браћо* – да не пропустимо Аустријанце уз Лим и Тару, и глас ће се наш, *браћо*, *моја весела*, сачувати кроз векове – за појасеве неке далеке... И *браћо моја весела*, нека сви изгинемо за овај поздрав и овај аманет у богу једном – *амин* (М. Ђ.). Нек камен међаш постанемо одакле ће се дијелити воде и слободе, и тећи низ земље и државе – *амин!* (М. Ђ.) (125).

Суштинске идеје теме и опредељења као поклич носи ратничка беседа. Идеје: *Боље њоб нејо роб, На њобу ће изнићи цвеће за неко будуће њоколење*, призивање небеског уместо земаљског живота и царства као духа верскога бића – све је означено у романтичном ратничком говору и позиви на жртву. Он изнова показује како је и зашто роман *Мојковачка биџика – оџворено дело*.

Ако је циљ беседе да буде истинита (а), да буде уверљива у гесту и интонацији (б), и да казана на правом месту и у правом тренутку придобије аудиторijум за идеју коју заступа (в), извесно је да беседа попа Дикосава има те вредности. Слушајући и усвајајући је, „они што су јели, престали су да једу. Неки су устали и гледали – као да гледају Србију” (126) – тумачи наратор, препознајући како су сви гледали „Србију као светионик”. Она зрачи „свјетлости која свијетли”, рекао би песник Горан Ковачић, и постоји као нешто што се не може скрити. Пред истим проблемом Хераклит би се запитао: „Како би се тко могао скрити пред оним што нигде не залази?” „Из њејових ријечи (читај беседе попа Дикосава) војници доље за софрама, и свијет који је око њих стајао и чекао да са њима пође на војну, склапали су у својим главама слике непрегледних поворки србијанске војске која се повлачи, и чинило се да су из Србије заувјек пошле обје Мораве, и свијет сав, и дјеца и колијевке (...).

Нађоше – од некуд, из ријечи попових, да су све војске на свијету као каква дјеца, без својих мајки” (126-7).

У систему Сијарићеве нарације, реторичар и приповедач функционишу логично и складно, суштински је суд анализе. Следећи логику и психологију стварања, у наведеном примеру приповедач је у функцији тумачења ефеката реторичареве беседе, која, у извесном тренутку, прераста у библијску слику страдања. На Мојковцу тако „свијет је од пјесме постао широк”, „небо горе пространо”, „земља неизмјерна” – као позорница „на којој се изводио последњи чин војне на Балкану” (127-8).

Укрштањем реторичког и песничког стила и историјских чињеница, а овде је довољна једна једина – Мојковац као топоним, Сијарић је у систему наратије створио романескну слику која га чини значајним писцем историје вредности српскога романа и књижевног језика. Историјске чињенице о Мојковачкој бици увезане су на више места. Апострофирамо пасус који илуструје како роман има способност или адаптивност, о чему пише М. Бахтин, да сваку врсту језика и сваки модел претвори у уметничку функцију и вредност:

„Једног таквог мутног дана – рано, док је по земљи лежао сиви маглени сумрак јутра, Аустријанци отпочеше са својим притиском на Лим, са упорним и одлучним – како би што пре изашли на Мурину и Андријевицу, на Калаче и Калицу, и тако, постављањем ватрене бране према Косову и Метохији, затворили тамо Прву, Други и Трећу армију, са њима Одбрану Београда, и спријечили им излаз на море. Била је то коначна, уништавајућа одлука двије царевине, Њемачке и Аустрије, и уз њих Бугарске, чија је војска већ ишла на Косово” (122).

Историјске чињенице и доминантно информативни језик у структури Сијарићеве наратије и романа постају уметнички језик и стилски израз, односно услов настајања реторике и поетике. Реторику чине језичке и пословичке мудрости споредних јунака, какве су: „Она зна ће је ђаволу реп” (132), „Ко зна куд све ђавола не воде жене”. (133), „ударале су као да из колибе изгоне самог ђавола” (136), „ну, колико си љета, Радисаве, набио на рог? Јеси више од мене” (162).¹⁴

Структуру романа усложњава систем наратије и богате дипломатско-војнички говори Сердара Јанка Вукотића и Фон Хесеа, тактички осмишљени, рекло би се војничким речником. Уз Радича, они су интелектуалци и имају научну свест о смислу беседништва. На немачко „да Србији буде крај, да Србији заувек буде крај” (177), беседнички, тактички и стратешки јасно означено као војнички циљ, које следи после „припреме терена”, „да сам свугдје гдје сам долазио доносио људима само добра” (179), следи беседа као глас душе Црногораца: „И да вам, господине, кажем нешто: ми нијесмо научили наше жене да нас љубе кад се из заробљеништва

¹⁴ Стилски и реторички примери рефлексije, којом се у *Конаку* уопштавају искуства, упоришта налазе у мудростима: „Што земља покрије, сјаја не даје” (73), „Сласт је (...) у чекању. Што се брзо руком дохвати, брзо се из руке и испусти. Журба је (...) ђавола работа”, (48), „Све што има свој почетак има и крај”, (77).

вратимо, ми смо их научили да радије мјесто нас робова љубе наше гробове; да нас, господине, љубе или слободне или мртве” (178).

Ево примера кратке и ефектне патриотске и слободарске беседе. На њеним основама почива комунистичка парола: „Боље гроб него роб”. Она је увод у приповедачко обликовање Сердаревог лика. На Хесеово питање: „Је ли ово и ваш одговор? Чуо је само једну ријеч: ‘Да!’” (178). Иза и испред једине речи као одговора, и најкраће беседе, стоји национално завештање: „Задржите Аустријанце, и ви сте се историји одужили, глас роду своје учинили!” (180)¹⁵. Оно је унутрашње језгро и мотивација система наратива романа и беседа у њему.

У судару нож на нож, Мојсије иронично и црнохуморно беседи, афирмишући говор човека из народа: „Што ће људи, да буде меса; биће га и вуку и гаврану, и нашега и швапскога!” (181). Мојсије је један од оних који не знају да читају („Од тога нас посла бог није дао”, 188), али умеју да беседе и речима оснаже и висински осветле жртву за Српство и слободу. Исту идеју афирмише и Реџеп, Умкин и Шућров отац, ставом: „Немам руку за везивање” (205), која одговара Његошевој етичкој и слободарској идеји да Црногорци не љубе ланце.

Околности одсудне битке и жртве у систем наратива укључују природно и тужбалице као типични вид беседе унутар које се остварује и беседничко и поетичко. Жене наричу над мртвима као да беже од истине да су мртви, сугеришући речју све оно што живот њихов јесте кроз историјско време:

- Из челенке, перо златно, кад ћеш доћи да те дјеца виде?
- Све ти причам као што је, а коме ћу сјутра причат’, куку мени!
- Добросрећна руко моја, косо моја, сва крвава од Косова!
- Хајде дик’ се, придигни се да људима није пусто, сив соколе!” (196).
- Зар да Сунце не огрије, жељо братска, леле, леле Димитрије!
- Подигни се, о јуначе, хоћеш икад – нећеш никад, леле, леле, Димитрије!” (280).

Језик тужбалица, продирући у религиозно биће народа, баштини све оне слике, идеје и значења која су као вредност већ остварили наша народна и уметничка књижевност.

¹⁵ У идејама романа функционише реторички смисао какав налазимо у историјским текстовима о *Мојковачкој бици*. Видети крај наведене студије Митра Ђуришића, на пример, која историјску оцену значаја борбе на Мојковцу види у чињеници да се Црна Гора „одужила Српству”, следећи идеју да се одступница српској војсци брани „до последњег човјека..” *Истио*, 85.

Привидно изгледа као да Сијарићеви јунаци живе за то да говоре „сводећи рачуне са својим светом и раздобљем (...) по законуку срца”,¹⁶. Говоре у свакој прилици: и тужбалицу, и похвалу, и покуду. Чекајући смрт, Максим Туцања каже Рецепу Карадашићу: „Ништа ми не бјежи по овим јаслама, него се окрени да разговарамо” (209). Они знају да се о Богу и судбини „говори само меко”, али и да „све што човјека понижава, прође брзо. А све што га уздиже, траје дуго” (210). Смисао њихових беседа, речи и мисли, које је системом наратија у приповедачкој равни издвојио и обасјао Сијарић, налази се у том сазнању. Потреба да се говори, функционише и као одбрана од зла. Зеко из Хазана разговара с коњем: „Причам му да се разговорим” (213), откривајући свој смисао беседе и разговора, а у приповедачком смислу дух приче и причања.

Пред смрт, као да благосиља лековитост речи, Максим Рецепу каже: „Причај, слушам те” (215). Следећи свест о лековитости речи, Рецеп казује кратку молитву као беседу: ” О Боже, сваком свом робу милост подај, само му самовољу не дај” (218).

И наратор/писац¹⁷ има свест о позицији јунака/беседника и потреби да говоре. Хајдук Зеко о речи смрт размишља: „Е гадна ли је та ријеч, бог је убио” (225), док га заробљеници виде „као иза какве говорнице” (226), што га ставља у функцију беседника.

Откривајући сиже романа, интонирана у форми између молбе и клетве, као беседа у систему романскне наратије функционише и последње Максимово обраћање Рецепу:

„Убиће ме сада Швабе, Рецепе, а ти хоћеш да ме убијеш прије њих. Душманине! Твоја је кћер Умка код моје куће. Душманине, послушај ме. Воде ме, убиће ме – а она ће остати сама, па не буди срца таквога но знај да си отац. Спрема се да оде на Мојковац с Дестином; да ономе своме понесе храну – па ће се вратити. Па се сјети да имаш кћер, родитељу, један бездушни, иако будеш морао да умреш пред Швабом, као што ја сада идем да умрем, помени је – чуће Рецепе, а теби биће лакше да умреш. Родитељу бездушни!” (227).

¹⁶ Хусеин Тахмишчић, *Избор и њовор*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1964, 7.

¹⁷ Поетизација тренутка и драме смрти припада наратору писцу и он је мајсторски остварује: „Negdje u dubokim zimskim nebesima navezle su se zvijezde prema krajevima, i modro purpurni tračak daleke zore nagovještavao da će doći još jedan dan. (...) Što će biti. Gdje? I kada?” (222).

Прихватајући да разуме смисао клетви и молби, Рецеп беседи: „Знам ја добро шта ти мени говориш (...) нијесам ја за дан порастао”¹⁸ (231) и тако се открива као мисаон и етичан човек, какве прослављају драме и беседе, каква је и његова: „Нека ти буду срећне смртне ране за потомство, и свијетао образ пред људима, Максиме” (232).

У реторичком озарењу, на крају романа, поново се јавља лик старине Видака Куча који „неће да умре у кући, у постељи – гдје му нико од предака није умро, него у боју, од пушке и сабље, па хоће и он тако – да мртве кости не засрами; хоће у борбу, у којој неће ништа друго моћи да учини до да погине, а преко тога – за своју част и свијетао крај свога дугог ратничког живота он друго ништа и не тражи” (257). Смрт за „отачество црногорско васколико од Ђесаревине” висински је Видаков идеал и у речи и гесту га изједначава са епским Боланим Дојчином. Он је „осјетио потребу да се *исјрича* за све што је годинама ћутао – кад већ има неко да га слуша, и стао је да *јрича* тако као да с листова неке своје животне књиге *јрочишјава* (М. Ђ.) оно што му се отвори” (259). Вештина говорења, а подвучени изрази је илуструју, постаје чворишно место романа и прича и у вртлогу погибија. Старина прича и проверава да није што „немудро рекао” и жали за Косовом: „Е бог убио и то пусто поље, кад му је судбина да није српско, но да је ђавоље” (260). Беседничка мудрост упућује на свест о косовској драми која траје вековима као отворено питање, потврђујући и сам роман као *отворено дело* у систему нарације и беседе.

Као учесник и хроничар Мојковачке битке, Радич, чија свеска јесте суштински скривени или метарукопис, тачно *уочава разлику* између беседничког и приповедачког соја романа. „Перо му је стало, а ишле мисли – и слике терале једна другу” (257). Перо говори о стилистици, у којој су за тренутак настале „сметње на вези” или недостатак надахнућа, а мисли говоре о беседничкој вештини која подстиче стилистику израза или нарацију.

У знаку покуде су речи споредног јунака Тадије упућене Рафаилу, што је побегао са фронта: „Погани једна, што учини те побјеже! Што засрами мртвога оца, погани једна; Најволио бих да те прво избијем, па да те убијем” (272). Етика и експресија завештане у стилистици израза и реторичком моделу *засрами*, на коју смо већ указали, потврђује како је логички и уметнички затворен систем нарација у роману и функција реторике у том систему. Више од тога, стилистика израза доказује како је истинито и

¹⁸ Исту идеју Сијарић развија више пута у роману *Конак*. Људи од власти која се ствара у Србији поручују ефендији Алији: „Нијесмо ми за дан порасли да то не знамо” (75), чиме се још једном илуструје идеја о реторичком моделу говора и језику мудрости.

уверљиво остварена карактерологија јунака (а), изражено биће народа у војни (б) и услови у којима је подвиг остварен (в).

Речитост поседује и Деспина, та сила спајања у роману, посебно када покуди треба дати крила, па Рафаилу збори: „Ти си нека велика *йојан* кад ти се мајка од тебе одбила (...) и испод *часџи* (М. Ђ.) ми је да са тобом ходим” (281). Стилистика израза *йојан* и *часџи*, у којем је означен тако битан чинилац, какав је контраст, такође упућује на реторичке вредности романа и приповедачке способности писца реафирмисане у романима *Конак* и *Рашка земља Расција*.

3. ЈЕЗИК КАО САБИРНО МЕСТО СВИХ ЗНАЊА

Међу химнама у Ведама је и химна о моћи и величини речи која се простире ” с оне стране неба, с оне стране земље,. Моћ и величина речи је индикативна за разумевања смисла реторике и карактера јунака *Мојковачке биџике* у систему Сијарићеве наратије. У мрежи мудрости које се тичу реторике апострофирамо стихове у којима је објашњен однос према речима и њихово значењу и смисао уметничког говора који буди „живот закопан у терминима и речима,,:

Ја сам господарица, она која сакупља блага,
Која обухвата, прва међу корисницима дубоког поштовања.
Богови су ме расподелили на многа места,
Имам многа боравишта, узимам многе облике.

Милошћу мојом једе храну ко спознаје,
Ко дише, ко чује речену ствар
Не схватајући то, они почивају у мени.
Сушај, ти који знаш, оно што ти кажем заслужује поверење.

Ја сам та која само од себе обављујем
Оно што се допада боговима и људима
Кога волим, правим од њега моћника.
Правим од њега носиоца образа, видовњака, мудраца.

Ја сам та која рађа Оца на врху овог света.

Реч је у Сијарићевој пројекцији идеја слојева и слика романа и јунака и сабирно место за акцију и отпор. „Ако ме за ријеч нећеш зазријети, јер моја ријеч није као твоја” (300), напомиње Радича Мојсије; „уби га из прве”, рече Умка; војницима су „на језик трчале ријечи прије но што им ис-

трчи памет” (301); Мојсије „би потегао греде кроз њене ријечи, тражећи оне понајслађе” (302); „убила га је (Радича) моја ријеч” (304) означава јунак речи и беседе и доживљава их „изазивачким” (304-5).

Реторички слој у Сијарићевом роману смењује или се с њим укршта поетички слој, који, такође, изражава језгро драме јунака и националне драме у мојковачкој операцији. Мисао и слика поетичког слоја сежу уназад до косовске трагичне мисли, али, видели смо, и отварају драму неизвесности, као кад Мојсија, шта после битке и како преживети у миру? „Ако главу изнесем из ове војне, немам с ким живјети” (307), беседи он Радичу, и сазнање да командир има невесту Умку и да није сам доживљава као пораз, изгубљену наду да му Радич у миру може бити друг.

Ако су околности, рат и црногорска епска усмена култура диктирале реторику као примарну у систему нарације, онда је Сијарићева потреба да запремину романа: време и простор, свестрано осветли услова и поетизацију. Она се, истина, разликује од сродних ефеката које остварују беседе, молитве, клетве и тужбалице, на пример, као карактеристичне беседничке форме, али је препознатљива. Радичев сусрет са колибама, у којој су Умка и Дестина, једно је од карактеристичних поетских места у којем нарација наратора/јунака поетиком мириса остварује пуно уметничко значење: „И она топлина, коју само људи, својим мирисом и својим жагором, дају празним и мртвим мјестима, кад се у њих уселе, највише је долазила отуд, из колибе невјестине” (309).

Као и Умка, поетско-психолошки преликана је драма Реџепа и Шућра и њихових личности у ратном вихору, у искушењу идентитета, у расцепу између две вере, муслиманске и хришћанске. „Изгорео од ужаса – због Умке”, Шућро на уму има само једну мисао – смрт учитеља и сестре. Гони га „крв Карадашићка” (318) и то је психолошка димензија драме. Али њега прогања и историјско наслеђе и он га разуме залазећи у зону апсурда: „Видиш ли, Умка, да немаш куд. Они *џе неће*, ми *џе нећемо* (М. Ђ.) – видиш ли, Умка, да немаш куд. Да сам те онда убио из пушке, онда би, Умка, имала куд – у земљу!” (321).

Онако како се укрштају поетика и реторика романа, укрштају се, осветљене ратним искушењима и драмама у систему пишчеве нарације, и судбине јунака. Идући на војни задатак, рушење непријатељског складишта муниције, Мојсије Шућру беседи:

„Зашто ми нијеси казао да је твоја сестра за учитељем? Са исте мараме хљеб једемо, а ти од мене тајиш тајну; тајите тајну вас обојица – рђе сте међер и ти и учитељ. Па са ким да ја залагај подијелим; рђе сте међер ви обојица – тако да вас човјек

оком не погледа. Сестра твоја... ! Па ја сам се о њу огријешо; па ја ћу, Шућро, тебе да убијем, а ако се вратим, и учитеља ћу; обојицу ћу ја да убијем. Да сам се о тебе огрешио, ја бих запјевао, да сам се о учитеља огрешио, ја бих још слађе запјевао, него о њу, жену, која је твоја сестра! Ништа више ја немам с тобом да говорим до да идемо тамо куд смо пошли” (333).

Стилски, беседнички и поетички пример садржи језгро Сијарићеве наратије. Драматска ситуација и непознавање узрока и услова лакмус су испитивања и спознавања вредности Мојсијеве личности и његовог језика и вештине говора као покуде. Мојсија, „који је умιο да побјегне кад треба, а и да потјера кад треба, а и на страшном мјесту да постоји, и увијек да изнесе главу” (79), открива ратничку филозофију у реторичкој максими као да следи мудрост Веда по којој реч има „многа боравишта”, узима „многе облике” и распростире се „преко свих бића,: „Ако се бојиш да ћеш погинути, то ће ти и бити (...) а ако се не бојиш да ћеш погинути, нек знаш да нећеш погинути” (80).

Централни лик *Мојковачке биџике*, Радич Мемиић, мало збори, а много твори, у акцији, мисаони тип, учитељ који се преобраћа у ратника у несрећном стицају околности и све записује у теку, беседећи о подвигу Мојсија и Шућра, прича и о смрти Максима Туцање и Реџепа Карадашића. Максим је командант у позадини, див-јунак: „Сви ми да се у једног стопимо, па ни тај један не би био ни човјек ни јунак – какав је човјек и јунак био Максим Туцања. Није освећен, то да запамтимо.

А Реџеп је, браћо, оно што и Максим: колико човјек, толико јунак. А то двоје кад се сретне... кад се састане па се изгуби... и сунце горе на небу стане” (340). У систему наратије препознаје се реторика у првом делу беседе (обраћање војницима као аудиторијуму, хипербола изражава велике теме чојства и јунаштва и асоцира на стихове епске народне песме („Да се сви ми у со претворимо”), а у другом делу доминирају хипербола и поетско као очуђујући приказ и они упућују на визуелну слику засталог сунца на небу.

Ту је одговор на питање какав збор збори и са киме збори Умка? Јунаци *Мојковачке биџике* зборе о трагичној љубави у великој победи и о висинским вредностима чојства и јунаштва Црногораца и драми Срба чија су врата остала у Србији. Они „из своје мудрости извлаче ријечи” (345) и кад иду да „скоче у ужас” (351). Међу њима беседи и Деспина као муза поезије, имајући на уму увек лепоту Умкину и Радичеву. „Радич ми је господин”, Умка „царица, краљица... (...) да бисер ниже, да свилу суче... (...) то се *исјричайи* не умије” (354-5). Као да тумачи језик као сабирно место свих

знања и дух химне Веда, Деспина каже заправо да се свет простире само дотле докле се „преко свих бића” простире реч која показује тај исти свет.

4. ЗАКЉУЧАК

Следећи у систему нарације реторику као основу поетике реалистичког историјског и поетско-психолошког романа, тражили смо у идејама битне одговоре на питања која је Сијарић отворио. Главни јунак мисли „да ниједан одговор није на свом мјесту”, иако је у војни провео „цео један живот од дјетињства до рата” (367) и истовремено налази да је „то била једна права људска бесједа” (369).

Оно од чега смо пошли, дакле, нашли смо на крају романа као доказ исправности критичког метода и разлог зашто тумачење реторике у систему романескне нарације *Мојковачке биџке* значи њено ново и дубље осветљавање. Сијарић се при-казао као значајан писац, што подразумева вештог творца новог света у којем људи паралелно беседе о значајним темама као садржају и смислу живота. Реч је у романсијеровом систему нарације и реторици јунака сила која рађа „Оца на врху овог света”.

Како се сродне вредности система нарације и реторике налазе и у *Конаку* и *Рашки земљи Расцији*, што је илустровано низом стилских примера, проширујући поље истраживања, истичемо како у *Конаку* наратор „у писању доживљава (м) велику”,(47) сласт и, као Радич Мемић, непрестано пише, брише и моли се: „Нека бог поведе моју руку и избистри моју памет – да добро напишем то што пишем, и да, Шер-Ане, не избришем (34). Суочавајући се са проблемом „много је тамна ова земља Србија” (7), он упућује на високе стилске критерије и апострофира смисао језика и говора, односно реторике: „Од разговора ништа на земљи слађе не знам да има”,(10). На суштинску идеју надовезује се и и сазнање да је од људи остала „само прича”,(М. Ђ., 14), и то је перспектива из које разумемо функцију реторике у систему нарације *Мојковачке биџке* и јединство Сијарићевог система романескне нарације.

Наратор у *Конаку* као „путник далеки на путу незаном” схвата причу као „чуварицу која га чува да живи (...) и последије смрти”. Он полази од става: „Свијет лежи на причи” и лажи су за причу, а „истина је за ћутање”,(15). То је, показали смо, исходиште приче и ставу главног јунака *Мојковачке биџке*. Тај ставу међутим, проблематизује јунак Алија: „Ја сам видео да лежи (свет, М. Ђ.) и на сабљи”,(15) и он, такође, омогућује да се разуме и војна на Мојковцу. Истина, у *Мојковачкој бици* беседи се о историјском времену и власти која је из руку Турака прешла у руке Црногораца, а у *Конаку* и *Рашки земљи Расцији* о власти коју од Турака освајају Срби. У

првом роману војну воде Црногорци против Аустријанаца и савезника да би помогли Србима, а у *Рашки земљи Расцији* бију се „велики – два цара, цар германски цар турски” (14), реторички наглашава наратор, док Срби вребају прилику да се ослободе. Оба романа упућују на историју као Сијарићев тематски оквир битан за систем наратије и реторику.

За проблем који смо осветљавали од значаја је и чињеница да се Аково као топос јавља у сва три романа као завичај, позорница догађаја и место ка којем су усмерене тежње јунака и жеља да се у њему умре. И чињеница да су неки јунаци исте личности у *Мојковачкој бици* и *Рашки земљи Расцији* (Радич и Деспина) упућује на круг не само сродних тема (историја и рат) и географског простора (Аково) већ и на карактерологију јунака. Како је стил истовремено и душа, и карактер, односно сам човек, логично је да Сијарић уметничке ефекте остварује у истоветном систему наратије и моделу реторичког говора јунака.

Милош ДЖОРДЖЕВИЧ

РЕТОРИКА И СИСТЕМА ПОВЕСТВОВАНИЯ (МОЙКОВАЦКАЯ БИТВА, ЧАМИЛ СИЙАРИЧ)

Резюме

Следуя в системе повествования Чамила Сийарича за реторикой как основой поэтики Мойковацкой битвы, реалистического исторического и поэтично-психологического романа, в настоящей статье ведётся поиск за значительными ответами на вопросы выдвинутые романистом. Главный герой думает „что ни один ответ не находит своего подтверждения”, несмотря на то, что он на войне провёл „всю свою жизнь с детства вплоть до войны” и в то же время считает, „что это была настоящая человеческая беседа”.

То из чего мы исходим, мы нашли в конце романа в качестве доказательства исправности критического метода и причины, почему толкование реторики в системе повествования романа означает его новое и глубочайшее освещение. Сийарич представился значительным писателем, что подразумевает ловкового созидателя нового мира, в котором люди параллельно беседуют о значительных темах, являющимися содержанием и смыслом жизни. Силой, порождающей „Отца на вершине настоящего мира” являются слово и беседа в писательской системе повествования и реторике героев. Схожие ценности системы повествования и реторики находятся, в том числе, и в романах Ночлег и Земля Рашка – Раасция.

